

УДК 069.8(477–25):[930.2:94(477)“1941/1945”]

© *Тетяна СТІХАРСЬКА*

ПАМ'ЯТТЄВІ НАРАТИВИ. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ ВИМІР НА ТЛІ ПОДІЙ

На основі спогадів, зібраних у межах науково-гуманітарного музейного проєкту «Родинна пам'ять про війну», проведено аналіз пам'яттєвих наративів як ключових джерел вивчення історичної пам'яті українців про Другу світову війну.

Ключові слова: *Друга світова війна, Національний музей історії України у Другій світовій війні, родинна пам'ять, спогади, наратив.*

Як відомо, війни посідають особливе місце в людській пам'яті. Результатом тих травматичних подій, що випали на долю закривавлених двома світовими війнами, роздертих, позбавлених державності українських земель, стали незліченні жертви серед українців, десятки мільйонів скалічених доль. Кожна історична подія залишила слід у пам'яті безпосереднього очевидця та родини.

Сімейні архіви акумулюють і зберігають пам'ять роду про минуле. Ці спогади передавались із покоління в покоління. Унікальність таких родинних пам'ятей про війну та інші травматичні події – в їхній множинності, мозаїчності, диференційованості, відображенні локальних, індивідуальних, професійних, релігійних та інших досвідів. Основна властивість такого наративу – та, що в ньому в єдиному оповіданні переплітаються різні історії, пов'язані між собою спільними як внутрішніми, так і зовнішніми контекстами.

Саме тому в дискурсі дослідження пам'яттєвих наративів за ініціативою науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні у 2012 р. було започатковано науково-гуманітарний музейний проєкт «Родинна пам'ять про війну» – задля персоніфікації воєнної історії, фіксації та збереження пам'яттєвих наративів кожної окремої родини, відтворення мікроісторії на прикладі родинних історій у загальному контексті всієї історії Другої світової війни, акумуляції та дослідження джерел, що розкривають внутрішній світ індивіда в умовах воєнного буття.

Час неблаганний, він безжалюно забирає очевидців і стирає пам'ять про історію родоводу. Тому основний меседж проєкту й роботи науковців Музею – в тому, щоб не дати забутися жодній родинній історії, донести кожен частинку родинної пам'яті про Другу світову війну до майбутніх поколінь.

Яким законам підкорюється ця пам'ять? Що вона зберігає, а що стирає з роками? «...Набігло мені вже літ і літ, вже далеко за полудень, але пам'ять не старіє, вона є свідком страшного, трагічного минулого мого краю... Хочеться сподіватися, що пам'ять наших онуків і правнуків закарбує нові координати часу, в яких визначиться зовсім інше майбутнє, що вони не втратять здатність аналізувати причини трагедій, не розучаться сміятися та відчувати достойне місце у майбутті нашого народу, нашої країни...». Свято вірив у це Володимир Кудря з Черкащини – дитина війни, в чийй пам'яті закарбувалися спомини про недитячі воєнні випробування, що відлунюють болем і досі: «Діти війни... Цю назву офіційно оприлюднили зовсім недавно, коли в державних мужів заговорило сумління щодо долі мільйонів неповнолітніх громадян, які в роки воєнного лихоліття перетерпіли недитячі страждання, що вплинули на їх подальшу долю, здоров'я і перспективи... Минуло досить багато часу з того жорстокого воєнного періоду... але ми так і залишаємось дітьми війни у пам'яті, в душах і в усвідомленні своєї суворой дитячої долі...» [1].

У спогадах «Бентежна пам'ять» Володимир Кудря, якому в 1941 р. було лише п'ять років, ділиться пережитим під час Другої світової. Його хвилююча розповідь – про те, як виживали у воєнному пеклі, як рано дорослішали діти війни: «...Тяжко діставалися харчі. З такими ж, як і я, шести-семирічними дітьми на примітивному возику збирав і возив з колгоспного поля мерзлі буряки, які залишилися з осені. Для малечі це була майже каторжна праця... Їли суп з лободи, кропиви і щавлю. Хліба, звичайно, не було... Дитячими забавками на той час для нас були патрони. В окрузі була маса мін, снарядів. Не один з хлопчаків постраждав від необережного поводження з цими атрибутами війни...» [2].

Пам'яттеві наративи, зібрані в межах проекту, поділяються на різні за тематикою і хронологією безцінні свідчення безпосередніх учасників тих подій – спогади очевидців Другої світової війни та дітей війни. Інша вертикаль пам'яті – родинна пам'ять, яку зберігають і передають із покоління в покоління їхні нащадки – діти, онуки й правнуки. Такі наративи транслюють нерозривний зв'язок поколінь.

«...Життєве шестя моїх батьків правдиво ілюструє не тільки обпалені війною роки, а й усю добу радянщини, викуваної хромовим чоботом сталінізму. Цебто не ту історію, яку їхні діти вивчали по підручниках, а ту, що дихала в потилицю і не давала права на забуття...» – така родинна пам'ять у журналістки Тетяни Маккой (до одруження – Василенко), дитинство та юність якої пройшли в м. Яготин на Полтавщині (нині – Київщина) [3]. Від 1995 р. вона мешкає далеко за океаном, у м. Мурсбург (Теннессі, США), але в її пам'яті назавжди закарбувалися родинні історії, які розповідали мати й батько. Тетяна збирала по крихтах, нотувала їх, а пізніше, виїхавши до Америки, друкувалася в місцевій пресі, писала про історичні трагедії України на прикладі власного роду.

Окремі епізоди та сюжети родинної пам'яті дають змогу зрозуміти, що в кожного була своя війна і своя пам'ять про неї.

«...Людина помирає двічі: вперше – на полі бою, а вдруге – у пам'яті людській. Сподіваюся, що мої рідні у спогадах родини проживуть іще не одне десятиліття... – пише Ганна Богицька з Одещини, донька солдата Мефодія Вербецького, яка стала берегинею родинної пам'яті. – Моя родина сама звичайна. Без дворян, гучних імен, але ж такі сім'ї і є основою держави. Роботящі, ніколи не просили допомоги в держави, бо вона сама забирала господарство та вирощену продукцію, морила голодом. Розстрілювала, а потім посмертно реабілітувала. Вистояла родина не завдяки її турботі, а всупереч. Вистояла і працювала на благо держави, яка її не цінувала... Захисників у моєму роду було немало... Вони – гордість родини...» [4].

Війна перекреслила всі світлі мрії та сподівання сім'ї. Залишившись на окупованій території, щоб уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини, батько Ганни був змушений одружитися: «...Під час нацистської окупації оголосили списки тих, кого відправляють до Німеччини. Одружених не вивозили. Взув Мефодій єдині калоші, що були в сім'ї, і пішов до сусідки, тітки Євдокії, у якої було три доньки. Їхній батько ще в 1938 р. був розстріляний. Розмова була короткою: “Тьотю Дуню, я в списках тих, кого вивозять на примусові роботи, але я не можу залишити матір та сестру Лукію, бо вони без мене пропадуть”.

Моя майбутня бабуся Дуня запитала його: “А кого ж ти хочеш взяти за дружину?” – і почула у відповідь: “А я не знаю... У вас три доньки, то й порадьте”. Бабуся міркувала так: “Олександра – старша від тебе, Марії тільки 12 років, а Олі вже 17, то з нею й одружуйся”. Увечері бабуся Вустя, взута у ті самі єдині калоші, із хлібом та босим женихом пішла свататись. У неділю в травні 1942 р. батьки повінчалися. Отак створилася нова сім'я, а 18 вересня 1943 р. народилася я...» [5].

У березні 1944 р. після вигнання нацистів із його рідного села на Одещині Мефодій Вербецький був призваний «польовим військкоматом». Брав участь у боях на території Європи.

Деякі події, пережиті українцями у ХХ ст., були вбудовані у звичний порядок речей, а більшість – змінили його. Друга світова війна принесла із собою невідомість, біль, ворожнечу, смерть, утрату рідних, каліцтво, бідність. Зламани людські долі в умовах будь-якої воєнної агресії, втеча від війни, розлука з рідними. Мільйони українців, які пережили всі тогочасні жахіття, об'єднує унікальний спільний досвід минулого, найчастіше травматичний за своїм характером, що породжує болісну пам'ять про ті події, повз більшість із яких неможливо було пройти, не помітити й не згадати. Як засвідчують численні дослідження, розповідаючи про травматичний досвід, оповідачі застосовують особливі форми вираження переживань, почуттів та емоцій у своїх наративах, тобто фрагменти про травму подають в інший спосіб, ніж решту історії.

«...Як я любила нашу садибу! За професією землевпорядник, тато дуже гарно облаштував подвір'я. Уся садиба була обсаджена пірамідальними тополями.

У дворі росло багато кущів троянд, бузку, жасмину. Двір сусіда відділяла довга стіна віночків, росли різнокольорові мальви. Багато було нарцисів та підсніжників. Весною, коли все розквітало, подвір'я ставало справжньою казкою... Приємні спогади...

Та прийшов чорний день. Двадцять друге червня. 1941 рік... Хто цього не переживав, той ніколи не зрозуміє, що відчуває людина, почувши таку звістку. Розгубленість, беспорядність, страх. Але життя є життя. Потрібно знаходити в ньому своє місце, хоч і бувають обставини, коли вибору в тебе немає...» – так згадує у своїх спогадах «Хата моя, біла хата...» про початок німецько-радянської війни Валентина Вербицька [6]. Війна змінила звичний порядок життя не тільки цієї родини, а й усієї країни: «...Скоро в нашому селі розмістилася військова частина. Усіх, хто міг працювати, почали відправляти на будівництво оборонних рубежів біля Дніпра. Багатьом з нас, підлітків, не було ще 14 років, але ми з ночівлями під возами трудилися з ранку до пізнього вечора, вірячи, що цим самим допомагаємо нашим солдатам у боротьбі з ворогом...» [7]. Війна не залишала вибору...

Спогади Валентини Михайлівни віддзеркалюють воєнну сторінку роду Вербицьких. У родині Ганни та Михайла Вербицьких росли три доньки: Віра, Ольга й Валентина. У 1929 р. після важкої хвороби пішов із життя батько. Із початком німецько-радянської війни старша донька Віра вже вчителювала в Західній Україні, мала чоловіка-військовослужбовця та двох дітей. Ледь устигла евакуюватися, дістатися батьківської хати в с. Вороньків на Київщині. Середня донька Ольга була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Найменша, Валентина, ще підлітком разом із дорослими пережила в рідному селі всі лихоліття гітлерівської окупації. Війна затрималась у її селі на довгі два роки, знищуючи все живе і неживе. На очах дівчини родинний оберіг – будинок, споруджений власноруч батьком та зігрітий його турботою, – перетворився на суцільне згарище: «...Боїв за наше село не було ні під час вступу німців, ні під час відступу. Чорну справу все ж таки зробили... Скоро почали горіти сусідні села. Сподіватися, що це лихо нас мине, було марно... У середині вересня 1943 р. у село прибули німці. Це був спеціальний загін, який мав наказ зрівняти село з землею. І почалося...

Це був найстрашніший день у моєму житті. Дим, полум'я, розстріляна худоба. Коли загорілася наша хата, ми зразу ж побігли до неї. Почали лити воду, кидати землю, але все було марним. Полум'я охопило всю хату, і за декілька годин на її місці залишилася купа попелу, покручене залізо, дах і пічка з димарем. Який жах! Серце стискалося від болю... Куди подітися? Наступала ніч. Як відомо, горе об'єднує людей. Бабуся Катря забрала моїх рідних до себе. Я не пішла. Ніякі умовляння рідних не допомагали. Я не могла змиритися з тим, щолюбимої хати немає. Мені здавалося це страшним сном, і варто було відкрити очі, як я знову її побачу. На превеликий жаль, цього не сталося. Ще і ще раз виходила вночі на попелище і заливалася гіркими сльозами...» [8].

Кожен сімейний наратив має індивідуальний вимір, транслює пережите родинною в умовах війни на тлі загальних подій Другої світової. Картини розмірного, щасливого довоєнного життя, затишної батьківської садиби, з одного боку, та початку війни, яка перекреслила все, з іншого, закарбувалися в пам'яті Володимира Кисельчука з Житомирщини: «...Все починалося так чудово: невеличкий будиночок, що потопає у зелені і квітах, вирощених мамою, в хаті завжди лунали пісні, бо мама дуже гарно співала, та й сама вона була струнка, весела, надзвичайно комунікабельна і наче магнітом притягувала до себе людей. Отак би й жити нам, як у чарівній казці... Та рано-вранці 22 червня 1941 р. нас розбудив гуркіт – це нацисти бомбили наш рідний Житомир. Нічні бомбардування стали постійними. Мама якось змінилася, ми вже не бачили її веселою, хоча й відчаю не помічали. Часто вона кудись зникала, а коли поверталася, то якось особливо ласкавою і ніжною була до нас. Ми частіше залишалися вдома з бабусяю, бо в мами були якісь справи у місті. Інколи траплялося й мені подорожувати з мамою далеко за місто... Мабуть, не на прогулянку мама мене брала з собою, бо бабуся завжди плакала, коли ми йшли з дому.

Пам'ятаю поїздки в концтабір до наших військовополонених. Поранені голодні люди ледве ворушили спраглими губами. Я ще не розумів того, що сталося, але відчував від цього видовища справжнісінький жах...» [9].

З приходом окупантів життя в його рідному м. Житомир ставало щодень тривожніше: «...Нацисти лютували. Осінь 1943 року... В місті облави, обшуки, арешти, страти патріотів на Сінній площі. Не обійшла біда і нашу сім'ю. 6 листопада 1943 р. пізнього вечора ми зібралися за столом... Мама вперше за роки окупації одягла своє улюблене вбрання: яскраво-червону шовкову блузу і темно-синю спідницю, що власноруч пошила ще перед війною. Вона була чудовою швачкою і завжди модно вдягалася. Та ця наша сімейна вечеря стала для нас останньою. Під вікном будинку зупинилася якась машина, і вмить будинок був оточений німцями. З гуркотом розлетілися вибиті двері, й у кімнату вдерлися гітлерівці. Нас, наче цуценят, викинули в сусідню кімнату, а маму зв'язали і почали допит, який нічого не дав... Перед виходом з хати на порозі вона зупинилася на мить, глянула на нас зажуреним поглядом (я й зараз відчуваю його) і сказала: "Простіть, любі мої, що покидаю вас назавжди. Прощайте". Вона ще щось казала, але її слова заглушила німецька лайка... Наступного дня бабуся допомогла нам із братом (мені тоді було 7 років, а брату – 4) втекти з дому. Знайомі сховали нас до льоху, що пустував у хліві, закидали вхід різним мотлохом, і так ми просиділи там аж до звільнення Житомира... Згодом нас, знесилених, направили у дошкільний дитбудинок, де мій молодший брат помер. Мені ж пощастило вижити, щоб зробити все, що було в моїх силах, щоб світла пам'ять про загиблих батьків не згасла в серцях вдячних нащадків», – саме такими словами Володимир Кисельчук завершив свої спогади, що їх надіслав до Музею [10]. У кожному із цих рядків – страшна правда про минулу війну. Вона не залишає в спокої, тривожить

душу, відгукується болем у серці й спонукає зберегти її та передати майбутнім поколінням.

Часом роки безжально стирають деякі спогади й біль, та важко стерти те, що навіки врізалось у дитячу пам'ять. Спогади про війну тих, хто був тоді дитиною, часто не стільки мають вигляд наративу, послідовної розповіді про події, скільки постають у формі застиглих образів окремих подій, ніби яскраві фотографії, що вразили уяву дитини й закарбувалися у спогадах. Такий наратив називають «пам'ять-спалах», йому властиво відтворювати найдрібніші деталі ситуації.

Як кадри кінохроніки, зафіксувалися події початку війни в пам'яті Івана Улітова з Черкащини, хоч і було йому на той час тільки шість років: «...Це був перший і останній щасливий для сім'ї у повному складі день [31 грудня 1940 р.]... Вже менше ніж за пів року розпочалася війна, яка навіки розлучила рідних, зламала їх долі...

...17 числа 8 місяця 41 р. дуже низько над селом вперше пролетів німецький літак, з якого посипалися невеличкі бомби, а потім льотчик, вишкіривши зуби, обстріляв та скинув бомби на стадо корів, що випасалися біля балки за селом... Справжнє "щасливе дитинство", що тривало досить довго, розпочалося зі сходом сонця 19 серпня, коли німці декількома колонами, що рухалися із району Броди, окупували Дубіївку [Черкаської області] без жодного обстрілу... У післяобідній час вони вже показали, хто є раби, а хто господарі. Передсмертно вищали свині, мукали та бекали телята, вівці, яких з реготом, під звуки губних гармошок до похідних кухонь тягли солдати, щоб приготувати урочисту трапезу. На другий день жителів села зігнали в центр, де вже стояла збудована шибениця, обрали старосту, бургомистра та поліцаїв з місцевих жителів. Німецьких офіцерів зустрічали з хлібом-сіллю, дякували за визволення від більшовиків та євреїв, але пройшло небагато часу, як настрої в багатьох селян різко змінився...» [11].

На війну були мобілізовані двоє старших братів – Микола, який у 1944 р. загинув у боях на території Молдавії, та Анатолій – батько маленького Вані. Глава родини Дмитро Михайлович як військовополонений пройшов пекло нацистських таборів, згодом знову мобілізований до діючої армії і лише в серпні 1945 р. повернувся до сім'ї.

Киянка Елеонора Коваль на початку німецько-радянської війни проживала з родиною в будинку № 6 на Киянівському провулку. Війна застала десятирічну дівчинку на Львівській площі. У її спогадах, ніби спалахи, вибухають окремі сюжети, які важко забути навіть десятиліття по тому: «...Кілька передвоєнних років нас активно готували до війни, хоча тоді ми, діти, цього ще не розуміли і з захопленням старанно оволодівали всіма необхідними навиками... В останні дні червня 1941 р. ми вже почали звикати до тривог, про які сповіщали гучні сирени, і ще не втомились від обов'язкового переміщення в бомбосховища...

Ранок 22 червня видався ясним, настрої був піднесений, святковий. Коли оголосили по радіо цю ще незрозумілу нам звістку про початок війни, батько

занепокоївся, сказав, що матч відмінюється, швидко зібрався, наказав не хвилюватися, попрощався і поїхав назад в табір [літній табір 1-го Київського артучилища]. Київ бомбили по кілька разів на день і вночі. Бомбосховище було далеко від нашого будинку і звикати до нового режиму життя ставало все складніше, особливо мамі, – минув лише тиждень, як вона повернулася з лікарні після операції...» [12].

У липні 1941 р. батько Елеонори, 50-річний Захарій Остапенко, добровільно пішов на фронт: «...[Батько] всіх ще раз міцно обійняв і обцілував, різко повернувся, попросив за ним не йти. І все... Залишились тільки написані ним листівки з дороги в нікуди та спогади... Між тим, вже в липні місто прийняло зовсім дивний вигляд: вікна в багатьох будинках, де ще залишались люди, заклеювали смужками паперу, щоб при бомбардуванні скло не розсипалось; на перехресті бокових вулиць з вулицею Артема з'явилися "павуки" – металеві конструкції, що перешкоджали в'їзду транспорту... В кінці липня почалась масова мобілізація цивільного населення на земляні роботи по влаштуванню загороджувальних окопів на дорогах сполучення з містом. Мама не могла виконувати подібні завдання, то нашу норму мусила виконувати я... Тепер навіть страшно згадувати, але кілька разів на день налітали ворожі літаки, а ховатись доводилось лише упавши на землю, бо добігти куди-небудь було неможливо...» [13].

Дитячий розум дівчинки відмовлявся сприймати жахливу дійсність, яку бачили очі: «...Навіть за ці понад сім десятків років, що минули з того дня, з пам'яті не зникли події, які вперше познайомили мене зі смертю... До мене додому раптом прибігли мої нові друзі і позвали бігти подивитись на те, що відбувається, бо спостерігається незрозумілий гул, напружений шум, спричинені рухом військової техніки. Хлопці пояснили, що це наші війська відступають, і позвали бігти на Набережну подивитись. Це було невимовно страшно, все більш ясно вимальовувались хаотичність і швидкість руху всього натовпу, що підходив до єдиного великого мосту для переправи через Дніпро – Ланцюгового. Ми вже втомились від бігу, але не зупинялись... І раптом завмерли: міст разом з солдатами, машинами, пушками, танками і підводами злетів у повітря і відразу зник в стовпі води й бризок, впавши в Дніпро... Ми знаходились ще досить далеко, щоб почути окремі голоси людей, це все злилось в шум, ревіння й суцільний зойк тих, хто ще продовжував підходити до неіснуючого вже мосту і від несподіванки та натиску все більш націленого на переправу натовпу міг лише заволати від побаченого... Під впливом цих вражень я ще кілька днів не могла їсти й спати, майже не розмовляла...» [14]. Лише через понад сім десятиліть киянка Елеонора Коваль, докторка біологічних наук, професорка, наважилася викласти тягар своєї душі на папері, усвідомлюючи, «що ті події важливі для пам'яті поколінь і відновлення історичної справедливості».

Травма змінює природу пам'яті, оскільки робить спогади особливо виразними, нав'язливими, неконтрольованими та стійкими. Ті, хто пережив травму,

часто не хочуть або нездатні говорити, оголюючи свою правду, про болісні спогади. Лише у 2006 р., більш ніж через 60 років після подій, які назавжди закарбувалися в пам'яті тоді маленької, чотирирічної дівчинки, побачили світ спогади ще однієї киянки – мистецтвознавиці, членкині Національної спілки художників України Євгенії Демченко. Жахливі картини війни, здавалося б, несумісні з дитячим усвідомленням і сприйняттям. Ніби страшний сон, який і забути неможливо, й розповісти лячно: «Мої спогади про дитинство починаються з першого дня війни. На жаль, пам'ять не зберегла жодного яскравого моменту з довоєнного життя... Мешкали ми в центрі Києва, у будинку № 13 на вулиці Михайлівській. Цей будинок є і досі... Недільного ранку 22 червня, як завжди, до нас прийшов Бріскін, лисий низький на зріст пан, який навчав мою сестру Олену гри на скрипці. Але цього дня уроку не було. Усі були стривожені вибухами, які було чути в місті. З того дня вибухи, виття сирен і гул літаків стали постійним фоном нашого життя.

Але найбільше врізався в дитячу пам'ять один жахливий епізод. Це сталося осіннього дня, коли німці вже були в Києві. Пам'ятаю, ми з татом спустились на Хрещатик. Над руїнами клубився пил і стояв запах гару. І тут я побачила обгорілий труп з відірваними кінцівками. Він лежав на перетині Хрещатика та Прорізної. Його торс увесь був вкритий блискучими зеленими мухами, що дзижчали, і від цього здавалось, що труп ворухиться. Від переляку я почала заїкатися...» [15]. Євгенія Демченко знайшла в собі сили на хвилях пам'яті повернутись у воєнне дитинство й розповісти про те, що боліло, шукаючи виходу довгі роки. У цій хвилюючій розповіді – те, що не відпускає і пам'ятається все життя...

Схожі картини війни бачимо в наративах усіх оповідачів. Видовища масової смерті людей, постійних вибухів, руйнувань – образи, що неминуче виринають фактично в кожному спогаді, виходять за межі звичного трибу життя й досі не можуть бути прийнятими. Часто очевидці жахливих сцен признаються, що не можуть позбутися спогадів про ті жахливі картини, вони переслідують людей і десятиліття по тому.

Війна з усіма її наслідками віроломно ввірвалась у звичне, мирне життя 15-річного одесита Анатолія Настасюка: «Найпопулярнішою піснею (тепер сказали б “хітом”) у довоєнні роки була “Якщо завтра війна, якщо завтра в похід...”. Для Одеси війна розпочалась одразу й без походу... У суботу в школі № 22 був випускний вечір з нагоди завершення 7-го класу. Попереду – літо, море, піонерський табір...

Неділя, 22 червня 1941-го... Війна. Люди збираються біля вуличних репродукторів, потім біжать скуповувати все, що ще можна купити, адже більшість пам'ятає громадянську війну. Наш магазин “Церобкоп” розтягнули вмить. На полицях залишилась тільки жолудева кава. Оголошена загальна мобілізація всіх чоловіків віком до 50 років. З'явितись... мати при собі... військкомат... адреса. Уночі видовище не для слабких нервами. Небо перекреслене променями прожекторів,

гуркіт і спалахи зенітних гармат, палає базар, із наших вікон видно заграву, чути вибухи бомб. Уранці біжимо дивитись на зруйнований будинок у Малому провулку... Рівно місяць Одесу не бомбардували. 22 липня все почалося знову... Згодом почалися проблеми з їжею, а головне – з водопостачанням... Одеса в блокаді. Румуни десь поруч...» [16].

Війна як вища форма екстремальної ситуації змушує кожну людину визначити особисте ставлення до тих подій, що вирують довкола, й через моральний вибір зайняти своє місце в конфлікті. Цей вибір із часом перетворює людину або на героя, здатного на самопожертву, свідомого громадянина, який, керуючись власними принципами та переконаннями, переходить до спротиву агресорові у різних його проявах, або на стороннього спостерігача, який просто шукає свій шлях до виживання, або на колаборанта, зрадника.

Як згадує у своїх спогадах Анатолій Настасюк: «...16 жовтня 1941 р. в Одесу ввійшли окупанти. Перед цим 15 жовтня панувало безвладдя, розбиті вітрини магазинів, зірвані штори, тотальний грабунок. На перехресті Коблевської та Кінної був винний підвал. Хтось розбив діжки, люди тонули у вині. Винна річка текла майже до нашого будинку. Впевнений, що грабували ті, хто згодом крейдою писав на парканах: “У нас жидів і комуністів немає”. Це ті, хто зустрічав румунів із хлібом та сіллю...»

...І знову пливу на хвилях пам'яті. Окупація. Що запам'яталось, що не стерлось?.. Пам'ятаю, як Скидайлівським спуском піднімалась колона румунів, на чолі – офіцер на коні. Були і такі, хто вибігав із хлібом та сіллю, переливали дорогу водою. На жаль, і це було... У 1942 р. почали відкриватись церкви, кінотеатри. Український театр перейменували в Румунську оперу... Назви вулиць при окупантах змінились – Дерibasівська стала називатись імені Гітлера (до цього була Лассаля, Чкалова). Тут же знаходилось фотоательє, на вітрині якого висів величезний портрет Гітлера, який мав вселяти в одеситів страх. Вулиця Червоної Армії стала називатись Антонеску, а колишню Єврейську перейменували в Муссоліні...» [17].

Не нав'язуючи своєї правди, кожний з оповідачів у досліджених пам'яткових наративах ділиться своїми роздумами і баченням війни, про яку вже й так сказано та написано багато. «Про війну писати важко, але потрібно. Без барабанного бою, без неправдивого пафосу... Хочу написати те, що бачив на тій війні, що сам відчув, будучи солдатом, – так би мовити, погляд зсередини переможної Армії. Офіціозу вистачає й так, воєнних мемуарів хоч греблю гати, з барабанним боєм і совковим патріотизмом...» – саме цими словами розпочинає розповідь про новий етап у своєму житті Анатолій Настасюк [18]. 10 квітня 1944 р. було визволено його рідне м. Одеса, а 10 травня його, 17-річного юнака, мобілізували на довгі 10 років.

Про «вибір» в умовах ворожої окупації та пристосування до «нового порядку» й «нових господарів» згадує у своєму родинному наративі й американська

журналістка Тетяна Маккой: «...Василенки, до яких у березні 1943 р. потрапила невісткою моя мама-сирота, були зажиточними: сад, город, стодола, молотарка з конем, колодязь, корова та інша домашня живність, добротна хата з видом на водойми Великого і Малого Супоїв... Тож і не дивно, що саме її вибрали окупанти для постою, надаючи перевагу, перш за все, стратегічно цінній місцині... Вони зайняли Яготин 15 вересня 1941 р. і сиділи тут рівно два роки, насаджуючи “новий порядок” та пильнуючи транспортні перевезення залізницею союзного значення, що пролягала через Яготин. Цей момент в історії Яготина для багатьох став “чистищем”, засвітивши, мов свічки, праведні душі одних і показавши брудне нутро інших. Хтось підносив окупантам (визволителям, як думалося, від більшовизму) паляницю на рушникові, радо натягував поліцейський мундир чи нашіптував новим хазяям, що у Василенків, у чий хаті вони влаштували на постій своїх офіцерів, один із синів десь воює “красним комісаром”... А хтось поночі хоронив побитих під Кулябівкою та Судевщиною “наших”, ховав від страти євреїв, присипав тіла двох розвідниць-парашутисток, виказаних своїми ж і розстріляних поліцаями в місцевому парку...» [19].

Відчула на собі «новий порядок» окупаційної влади і сім'я Древецьких із м. Славута, що на Хмельниччині. Глава родини Тарас Єлпідифорович під час гітлерівської окупації був керівником адміністративного відділу Славутської міської управи. Його донька Галина згодом згадувала: «...Якщо спочатку українці ставилися насторожено до нової влади (бо ще свіжі були в пам'яті сталінські репресії), то після наведення німцями “порядку” і проведення політики активного пограбування стало ясно: це ворог, проти якого треба боротися всіма методами. Боротьба проти загарбників з кожним місяцем набувала все більшого масштабу... Вже після перших каральних акцій, проведених нацистами, батько зрозумів, що ніякого відновлення самостійної держави, про яку мріяли ще у 20-ті роки, не буде. Українські землі розглядаються окупантами лише як бездержавний сировинний придаток, джерело продовольства й робочої сили...» [20]. Після вигнання з міста нацистів у травні 1944 р. Тараса Єлпідифоровича заарештували. Дружина намагалася розшукати чоловіка. Через знайомих та запити їй вдалося з'ясувати, що Тарас Древецький відбував покарання в м. Харків, де й загинув. Місце поховання невідоме. А згідно з даними Національного банку репресованих, він був звинувачений у зв'язках з українським підпіллям і в жовтні 1944 р. засуджений до 20 років таборів.

Яка вона – власна пам'ять про війну, нацистську окупацію, що її довелось пережити українським родинам, про виживання в нестерпних умовах?.. Своя жорстока війна була і в сестер Куліш із с. Чорна Кам'янка Київської (нині – Черкаська) області. Їхню родинну історію розповіла правнучка Надія Квадріціус. Ще до війни, в листопаді 1940 р., старша, Одарка, одружилася з Юхремом Копицею. Проте вже в березні 1941 р. його призвали на службу до Червоної армії. Перший день німецько-радянської війни застав Одарку на роботі в колгоспі. Уже

по дорозі зрозуміла, що коїться неладне: «...На полі, сапаючи кукурудзу, я побачила, що люди дивляться на групу літаків, які на досить значній висоті летять на захід. Всі ми до такого звикли, до всякого роду військових вправ за останній рік, до майже щоденних “повітряних тривог”, що ні в кого не з’явилося навіть думки, що це вже й є та давно очікувана війна. Ніхто й не думав, що Німеччина почала війну. Через годинку нас покликали в актову залу колгоспу, де працювало радіо. Ми всі в тривозі слухали мовчки промову Молотова, стиснувши зуби. У жінок виступали сльози на очах. “Війна!” – крутилося в думках. Але робити щось вже було пізно...» [21]. Уже тоді Одарка зрозуміла, що, можливо, більше ніколи не побачить коханого Юхрема.

Почалися важкі дні, тижні й місяці окупації. 16 липня 1942 р. Одарка була насильно вивезена на примусові роботи до Німеччини. Вона згадувала: «В травні 1942 р. німці стали агресивнішими. Було віддано наказ набрати робочої сили для Німеччини... Зв’язали нам руки і гнали як худобу... потім, щоб не контролювати, прив’язали нас до поїзда і бігли ми за ним, а німці сідали на даху поїзда, співали і сміялися з нас. Працювала я в місті Діршав (Польща) (Діршау, нині – Тчев, місто в Поморському воєводстві, Польща. – Ред.) на залізниці по будівництву (ремонт) залізничної колії 2 роки...» [22]. У 1945 р. Одарка була визволена радянськими військами і, пройшовши держперевірку, повернулася до рідного села.

Невдовзі повернулася з німецької неволі й молодша сестра Ольга. Але як далі жити? Коли війна забрала в неї найдорожче... Як можна навіть через роки «вголос» говорити про страшний невиліковний біль від втрати рідної дитини, який і досі пропікає змучену душу, від якого не перестає щеміти у грудях. Сльози. Материнські сльози. Немає болючіших за них, хоч би скільки разів розповідала Ольга – завжди плакала: «...Війна йшла на схід, кожного дня по радіо передавали про захоплення нацистами радянських міст і сіл. Через 5 днів посильні із сільської ради пройшлися по домівкам і зібрали всі радіоприймачі, щоб не сіяти паніку серед людей... Виявилась нестача хліба, з’явилися кілометрові хлібні черги. Все частіше траплялися нальоти німців на українські села... Я з маленькою донечкою переховувалася в холодних підвалах... Два тижні вже йшла війна, важче ставало переховуватися, Анночка захворіла – цілі ночі кашлю, цілодобова температура, яка не збивалася... 5 липня 1941 р. після чергового нальоту німців, вранці, підійшовши до доньки і доторкнувшись до холодного чола, я зрозуміла: Анночка померла...» [23]. Важко передати емоції 18-річної жінки, яка втратила доньку через війну.

Усе своє життя сестри Куліш пройшли разом. Після війни в сім’ї Ольги народився син Валерій. Одарка так і не одружилася, присягнулася, що «ніколи не зрадить коханому Юхремчику». Усю свою душу й любов вкладала в племінника, потім – у його дітей та онуків.

Доволі лаконічний життєпис однієї родини, яка потрапила у вир воєнного буття, насправді є узагальненим портретом українців, яким довелося пережити й долати апокаліптичні випробування Другої світової.

У кожному пам'яттєвому наративі – своя мова про життя звичайної людини, з її переживаннями й турботами, потребами та бажаннями. Змалювання щоденних випробувань дає змогу інакше поглянути на війну і зрозуміти, що вона є злом у своїй сутності. Навіть справедлива та захисна війна нівечить і ранить людей.

Прихід нових окупантів на українські землі змусив родини пристосовуватись до виживання в нових реаліях. 19 вересня 1941 р. м. Київ було зайнято частинами Вермахту. Почалися важкі дні для його жителів, зокрема і для родини Остапенків. Уже згадувана Елеонора Коваль так ділиться з нами своїми переживаннями та моментами життя в окупованій нацистами столиці: «...У жовтні 1941 р. ще багато чого довелося пережити такого, що й згадувати страшно, бо часто траплялись ситуації, несумісні з життям. Бродили по центру міста і бачили, як підірвався й горів Хрещатик, чули розповіді про запланований підрив оперного театру... Життя в окупованому місті все ускладнювалося, починались холоди, з опаленням виникали серйозні проблеми, особливо в багатоповерхових будинках, де доводилось облаштовувати пічки, що називались “буржуйками” ще з часів попередньої війни... Коштувало опалення дуже дорого, а виміняти паливо можна було за цінні речі. Мама розрахувала, що нашого запасу дров вистачить до середини січня [1942 р.], тому до холоду ми ставилися без особливого занепокоєння...

...А от голод на початок листопада [1941 р.] став звичним почуттям. Магазины відкривалися, але виключно для фольксдойчів – німецьких сімей, які жили в Києві ще й до війни... У мами була приятелька-німкеня, яка запропонувала свою допомогу, але мама категорично відмовилася. Ми трималися тільки на тому, що вдавалося виміняти у селян на ринку, і це був єдиний варіант. На початок грудня з будинку всі речі, що мали ринкову цінність, було винесено, виміняно і з'їдено. Навіть нові тюлеві штори виміняли на пляшку олії... Грудень був дуже холодним, і голод відчувався особливо гостро... Для обміну вже фактично нічого не залишалося, але я вперто ходила на базар, сподіваючись на щось. І раптом чую, як якась жінка цікавиться ялинковими іграшками. Готова була обіймати й цілувати її, стала просити почекати, поки збігаю додому за іграшками. Вона дочекалася мене, а я натомість отримала торбинку з картоплею, яку несла як скарб...» [24].

Донині Елеонора Захарівна пам'ятає, як вони з мамою зустрічали Новий, 1942, рік: «...Напередодні Нового року я привезла ще й знайдену в лісі маленьку сосну (десь до 1 м), яку хтось зрубав і чомусь не взяв. Звичайно, доставка “трофея” коштувала зусиль, снігу було багато, але дуже хотілося свята. У нас залишалася тільки одна картоплина, і ми вирішили повісити її на ялинку, на саму верхівку. Ялинку прикрасили клаптиками вати, і мені здавалося, що красивіше не буває...

Вранці ми цю картоплину відварили і влаштували святковий сніданок. А я і зараз непомітно підкладаю картоплину під ялинку...» [25].

Історія неймовірних митарств 10-річної дівчинки не може залишити байдужим. Яким же було здивування Елеонори, коли з вигнанням нацистів із її рідного міста й приходом радянських військ, «визволителів», на яких із нетерпінням чекали впродовж двох довгих років окупації, її почуття радості й піднесення швидко змінилися на пригнічення та розгубленість від побаченого і почутого у свій бік. «...Настала середина вересня 1943-го... Київ почали бомбити вже радянські війська, та це сприймалось із радістю... Вранці 6 листопада місто вже було зовсім іншим: люди виходили на вулицю, вітали одне одного, радості не було меж. Мені здавалось, що не йду, а лечу, ранок був сонячний, досить теплий... На Софійській площі, де ми зустрілися з мамою, вже був натовп киян, який оточив військово начальство армії, що зайшла в Київ. Скоро до цього місця приєднались ще солдати, які вітали нас, але додавали до цих слів ще й ганебні слова, які не тільки дивували, але й глибоко ображали, називаючи нас зрадниками, запроданцями, “німецькими вівчарками”, “гітлерівськими покидьками”. Люди з натовпу тих, хто віддано доживався “наших”, були шоковані і не знали, як на це реагувати... Здивуванню й розгубленості не було меж. Почуті в перші ж дні визволення ганебні докори відразу породжували питання. Чому? За що? Хіба не ви залишили нас на поталу ворогу? А хіба ми не протистояли ворогу тут, в центрі його зосередження? Чому ж замість вибачення перед нами, дітьми, які витримали такі жорстокі випробування з гідністю і відданістю своїй країні, тепер ті, хто про нас і не подумав згадати, почали ще й знущатись і принижувати? На ці питання відповіді й досі не складено, як і за все витримане поколіннями наших батьків та дідів...

Все пережите за час окупації згадати неможливо, оскільки кожного дня було вдосталь причин для переживання всіляких надзвичайних ситуацій, до яких поступово звикали і втрачали сили реагувати на них: страх, небезпека смерті, голод і холод, відчай та безнадійність завжди перебували поруч. Забути про це також не виходить, навіть коли хотіла б викреслити його з душі і пам'яті... Звісно, не одна я отак мовчки обурювалась і протестувала, бо говорити вголос не дозволялось, але навіть десятки років по тому тема і ця гірка образа все ж не забувались і несподівано починали звучати в уже відживаючих всіх учасників і свідків пережитого...» [26].

Після всіх поневірянь у роки війни відчували себе «ворогами народу» з приходом радянських військ і члени іншої київської родини – Никитюків. У вересні 1941 р. під час наступу гітлерівців їхню домівку було пошкоджено ворожим снарядом. Навесні 1944 р. за постановою Кіровського (нині – Печерський) райвиконкому м. Київ родину Никитюків, як і інших мешканців вул. Печерсько-Караваєвської, виселяють. За рахунок цієї ділянки було розширено територію нинішнього Національного ботанічного саду імені М.М. Гришка НАН України.

Родина знову розпочала будівництво на вул. Ломаківській (нині – Мічуріна), 21, яке завершилося лише наприкінці 1950-х рр. Донька Ганна Стокоз (Никитюк) у листі до керівництва Ботанічного саду з болем писала: «...18 вересня 1941 р. від розриву бомби загинула моя мати, був важко поранений молодший брат... Під час окупації німецька влада нас вигнала з дому... Ми з батьком і сусідами пішли до Хотівського лісу (с. Хотів) і там жили з надією, що скоро повернуться “наші”. Це сталося 6 листопада 1943 р., під кулями та снарядами, проте щасливі поверталися додому. Відступаючи, німці на своєму шляху все палили. І як ми раділи, що наш будинок уцілів. Батько заплакав, став на коліна, перехрестився і поцілував землю. І ось у такий важкий час для всіх навесні 1944 р. за постановою уряду нас виселяють, вірніше виганяють із нашої домівки. Територію віддають під ботанічний сад. При цьому ні квартири, ні земельної ділянки, ні компенсації не дали. Скаржитися не могли, всі шляхи для нас були закриті. Представники Печерського райвиконкому (вони нас виселяли) називали нас “німецькими”... Ми перебували в окупації, і нас вважали ворогами народу... Зараз мені хочеться запитати. Чому, з чієї провини ми жили дев’ять років у хліву? Чому нас називали “німецькі”?..» [27]. Така вона – власна пам’ять про війну в родині Никитюків, із запитаннями, на які й досі немає відповіді...

Отже, історична пам’ять українців має свої особливості. Українська нація народилась у війнах і революціях. Історії українських родин дуже часто віддзеркалюють історію всієї країни, оскільки вони наповнені випробуваннями, боротьбою за виживання та війнами, що випали на долю не одного покоління співвітчизників.

Отже, зібрані в межах науково-гуманітарного музейного проекту «Родинна пам’ять про війну» та представлені вище пам’яттєві наративи, попри власний індивідуальний вимір, акумулюють у собі колективну пам’ять про минулі події, формуючи цілісну історичну пам’ять про Другу світову війну.

Спогади, як блискавки, вистрілюють навіть через десятиліття, тривожать душевні рани, що не загоїлись і досі. Скільки таких відвертих, пронизливих та неретушованих пам’яттєвих наративів залишилося лежати неопублікованими в архівах газет і журналів, різних видавництвах, куди надсилали їх іще самі очевидці та свідки тих реалій у надії передати наступним поколінням крихту правди про минулу війну. Скільки їх утрачено назавжди!..

Джерела та література:

1. Спогади «Бентежна пам’ять» В. Кудрі. 2013 р. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – НД-29145.
2. Там само.
3. Спогади «Василенки: як усі – крізь терни, славу і “чистилище”» Т. Маккой. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31788.
4. Спогади «Родинна пам’ять про війну» Г. Богицької. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-260189. – Д-63858.

5. Там само.
6. Спогади «Хата моя, біла хата...» В. Вербицької. 2013 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-256603. – Д-61583.
7. Там само.
8. Там само.
9. Спогади В. Кисельчука. 2012 р. // З архіву відділу.
10. Там само.
11. Лист І. Улітова до Національного музею історії України у Другій світовій війні. 2012 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-258792. – Д-62911.
12. Спогади «Вживання деяких киян в умовах німецької та радянської окупації впродовж 1941–1945 років, формування “п’ятої колони” та аналіз наслідків тих подій» Е. Коваль. 2019 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277245. – Д-71505.
13. Там само.
14. Там само.
15. Спогади «Те, що пам’ятається...» Є. Демченко. 2006 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32340.
16. Спогади «Якщо завтра війна...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31778.
17. Спогади «І це все було...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31778.
18. Спогади «Це було недавно, це було давно...» А. Настасюка. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31779.
19. Спогади «Василенки: як усі – крізь терни, славу і “чистилище”» Т. Маккой. 2014 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31788.
20. Лист Н. Гедзь до Національного музею історії України у Другій світовій війні. 2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-262980. – Д-65745.
21. Спогади «Дві сестри» Н. Квадріціус. 2015 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-32370.
22. Там само.
23. Там само.
24. Спогади «Вживання деяких киян в умовах німецької та радянської окупації впродовж 1941–1945 років, формування “п’ятої колони” та аналіз наслідків тих подій» Е. Коваль. 2019 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-277245. – Д-71505.
25. Там само.
26. Там само.
27. Лист Г. Стокоз (Никитюк) до керівництва Ботанічного саду імені М.М. Гришка. 1995 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31557/1–9.

© *Татьяна СТРИХАРСКАЯ*

НАРРАТИВЫ ПАМЯТИ. ИНДИВИДУАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НА ФОНЕ СОБЫТИЙ

На базе воспоминаний, собранных в рамках работы научно-гуманитарного музейного проекта «Память о войне в моей семье», проведён анализ памятных нарративов как ценных источников изучения исторической памяти украинцев про Вторую мировую войну.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, память семьи, воспоминания, нарратив.*

© *Tetiana STRIKHARSKA*

THE NARRATIVES OF THE MEMORY. THE INDIVIDUAL DIMENSION IN THE BACKGROUND OF EVENTS

The article analyzes the narratives of the memory as key sources of the research of the Ukrainians' historical memory about the Second World War. The narratives were collected during the Museum's scientific and humanitarian project "The family's memory about the War".

Keywords: *World War II, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, memories of families, memories, narrative.*